

SOLTÉSZ MÁRTON

Domináns narrátor?!

ADALÉKOK A CSALOG–HELTAI-KÖTET VITÁJÁNAK JEGYZŐKÖNYVÉHEZ

„[A] történelem [...] során különleges adottságú emberek saját énközpontú manővereik és az emberiség karizmatikus személyiségek iránti sóvárgása folytán (ön)életrajzzá válnak.”

(Erik H. Erikson)¹

2018. június 13-án feledhetetlen hangulatú, teltházás est keretében beszélgettünk Csalog Zsolt *Hogyan kell forradalmat csinálni?* című prózaportrójáról, a nyolcvanas években rögzített Heltai György-életútinterjú(k) alapján született, ám az adatközlő kívánságára végül is kéziratban maradt monológról.² Az est Szmeskó Gábor által példás alapossággal lejegyzett, annotált, szerkesztett anyagát – Jánossy Lajos, Németh Gábor, Reményi József Tamás és Tóth-Czifra Júlia vitáját, valamint Bíró András, György Péter, Ungváry Rudolf, Wessely Anna és Závada Pál hozzászólásait – fent teljes terjedelmében olvashatják, sőt a Litera Rádió megadott linkjén bármikor meg is hallgathatják. Itt és most csupán néhány kiegészítő gondolatot fűznék az elhangzottakhoz – válaszul egyúttal a szóban és írásban fölített és föl nem tett kérdésekre. Emlékeim szerint mindössze egyetlen, személyemet érintő fölvetésre reagáltam a nyilvános beszélgetésen – nem véletlenül. Mindenképp a háttérben kívántam maradni, nehogy saját elképzeléseimmel közvetve vagy közvetlenül befolyásoljam, preformáljam az értelmezőközösség véleményét. A kötet számára írott bevezető tanulmányomban – amint ezt Németh Gábor és Pető Iván³ joggal vetették szememre – így is túl messzire mentem, amennyiben (levetkezetlen legitimációs és rekanonizációs reflexeimnek engedve) e műfajilag föl-tétlenül többfelé szöveg regényszerű olvasatát forszíroztam.

Németh Gábor mutatott rá arra is, hogy a Csalog-előszó „strukturálisan megemeli” az utána következő prózaportrét: „olyan, mintha utána ennek az epikus kifejtése lenne. Tehát mintha '56 nagy eszméjét ebben a könyvtárgyban, vagy ebben a struktúrában aztán a Heltai-indexnek a története hordozná [...]. Egyfajta »Szentek élete«, ami ehhez a szöveghez társul, mintegy kommentárként vagy legendáriumként.” Ez ismét az én „bűnöm” – a szerkesztő, a sajtó alá rendező döntésének eredménye, amelyet az elfogulatlan külső szemlélő rögvést észlel és annak rendje-módja szerint leleplez. Valóban: a *Lelki üdvösség, földi értelemben* című, 1986-os Csalog Zsolt-kéziratot (amely a soha meg nem valósult Krassó György-féle '56-os emlékkönyv számára íródott) utólag, „saját szakállamra” illesztettem a portré elé. Tegyük

¹ Erik H. Erikson, *A fiatal Luther és más írások*, Gondolat, Budapest, 1991, 19. (Ford. Erős Ferenc)

² Csalog Zsolt, *Hogyan kell forradalmat csinálni? Heltai György portréja*, s. a. r., szerk., bev. Soltész Márton, Magvető, Budapest, 2018 (Tények Tanúk). (Innentől: HGy.)

³ Pető Iván, *Heltai és/vagy Csalog*, Mozgó Világ, 2018/10., 99–102.

hozzá: nem a Heltai-monológ „megemelésének” szándékával, hanem azt a hiányt pótolandó-árnyalandó, amelyet a *Doku 56* kötet⁴ eredeti kontextusa fémjelez. S itt tartozom megköszönni Reményi József Tamásnak, hogy a bemutatón ismételt felhívta a figyelmet: „A Heltai-portré is a *Doku 56* része lett volna, [...] de ugye Heltai letiltotta, tehát nem került be a kötetbe. Ez azért is sajnálatos, mert [ha belekerülhet,] akkor kevesebb teher lenne ezen az egy elbeszélésen. Beleolvadt volna egy sorozatba; például ha Maléter Pálnénak a gyönyörű elbeszélése⁵ mellett olvasod, akkor már nincs ekkora teher rajta. [...] egészen más lenne ennek a helye, szerepe egy portrészorozatban, mint így, teljesen függetlenül és kiemelve. [...] nem kérnék számon annyi mindent rajta és a könyv főhősén, mint amennyit így számonkérünk.” Márpedig Csalog Zsolt mindig könyvtervekben (paraszt-, cigány-, munkás-, ’56-os könyv stb.) gondolkodott – ezért maradhatott fióknak a Heltaié mellett a *Fel a kezekkel!*⁶ kötetből kimaradt Márványi Judit-portré is (amelyet végül – halála előtt nem sokkal – a neves szerkesztő önálló kötetében adhattunk közre).⁷

Kritika – vita

A Márványi-portré bevezetőjében részletesebben és határozottabban felelhettem a Závada Pál által fölített kérdésre: miért nem járult hozzá az adatközlő a korabeli megjelenéshez. Heltai esetében a helyzet bonyolultabb, összetettebb. Vele már nem konzultálhattam személyesen, sőt örököszeit sem sikerült utolérnem. Schmal Alexandra kolléganőmmel számos levelet küldtünk Heltai gyermekeinek, e-mail-címeket és telefonszámokat kaptunk a családot ismerő kollégáktól (Bak M. Jánostól, Magyar Bálinttól, Kenedi Jánostól, Pető Ivántól, Szalai Júliától és másoktól). Válasz azonban a könyv megjelenéséig nem érkezett.⁸ Heltai döntésének hátterét illetően tehát csak tapogatózhatunk. Ungváry Rudolf az élénk és tanulságos vitává kerekedő beszélgetés végén ekképp összegezte véleményét: „Miért nem akarta megjelentetni a könyvet? Mert tisztátalannak érezte magát, sőt piszkosnak érezte magát. És azt is megmondtátok tulajdonképpen, hogy ez a piszok nem más volt, mint a hit. Tudjuk, hogy a hit egy nagyon tág valami, de itt arról a hitről van szó, amelyik a társadalom földi megváltását képzei el, és legitimálja a rosszat a jó kedvéért.” Kérdés: vajon mi mindenre kényszerítette rá Heltait ez a hit – akár olyasmire is, amiről nem lehetett beszélnie, sőt amiről „látványosan hallgatni” szintén az omerta törvényébe ütközött (volna). A szöveg nagyrészt Csalognak köszönhető olvasmányossága, már-már keresett kedélyessége, a Németh Gábor által számonkért, istent-embert nem ismerő kegyetlen önélveboncolás hiánya, a tettes-áldozat-hős triász első tagjának elbagatellizálása valószínűleg Heltai megítélése szerint is túlzónak, veszedelmesnek, kontrareagensnek tűnt. Hogy Csalog, miután elkészült vele, adatközlője elé tárta a róla készült portrét,

⁴ Csalog Zsolt, *Doku 56: Öt portré a forradalomból*, Unió, Budapest, 1990.

⁵ Csalog Zsolt, „Pali”: *Maléterné Gyenes Judith, Budapest, 1985 = Uő., Doku 56... i. m., 297–358.*

⁶ Csalog Zsolt, *Fel a kezekkel!*, Maecenas, Budapest, 1989.

⁷ Csalog Zsolt, „A szocializmus jegyében”: *Márványi Judit kiadói lektor, 60 éves: dokuportré = Márványi Judit, Kapaszkodók: Egy szerkesztő emlékei*, szerk. Turi Tímea, Magvető, Budapest, 2017 (Tények és Tanúk), 39–135. A kiadás történetéhez lásd: Soltész Márton, *Csalog Zsolt dokuportréjához = Uő., 33–38.*

⁸ Végül Pető Ivánnak sikerült elérnie Heltai Zsófiát – a tiszteletpéldányokat a kiadó az ő charlestoni címére küldi el.

azt Heltai autográf korrektúrái meggyőzően bizonyítják.⁹ S hogy a modell – Pető Iván szavait idézve – „nem ismert önmagára”?¹⁰ Hogy az a pseudo-Heltai ott a papíron – kilépvén a kéziratból s könyvvé testesülve – áthágtá volna a hús-vér Heltai nyelvet megkötő konspiráció kereteit? Könnyen meglehet. A személyével kapcsolatos állambiztonsági iratanyagnak mindenesetre csak jelzete van, tartalma nincs, vagy nem kutatható.¹¹

De ha már Pető Iván cikkét idéztem, hadd mondok köszönetet egyúttal alapos bírálataért, amely a ritka kivételek egyike. Fontos volt, hogy szóvá tette: Ho Si Minh vietnámi, s nem kínai származású volt. A szinte már komikus lapszus előtörténetéhez hozzá tartozik, hogy az eredeti szövegben a „francia-indokínai származású kommunista politikus” szerepelt. Csakhogy a technika ördöge megréftált bennünket. Az annotált névmutató több, a lektorálásban részt vevő kolléga javításai-finomításai nyomán nyerte el végső formáját – kiegészítései egy része azonban elakadt valahol a szövegszerkesztő és a tördelőprogram között. Az internetről letölthető e-book-változatban természetesen javítottuk a hibát – ahogyan a 16. oldalon szereplő „észak-karolinai Charleston”-t is „dél-karolinai”-ra. Elgondolkodtató ugyanakkor, mi mindent hiányol Pető a Csalog-portréból. Valóban érdekes lett volna értesülni az emigráns diplomátának a „déli faji diszkrimináció” elleni küzdelmeiről, megtudni, „milyen volt az egyik legnevesebb amerikai egyetem után a kis helyi college-ban tanítani, intézményt vezetni”.¹² (Magam ugyanezzel a kíváncsisággal forgatnám Kertész *Sorstalanság*ának, vagy akár – hogy stílszerű legyek – Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című emlékiratának újabb és újabb fejezeteit.) De bármennyire is átérzem Pető Iván kíváncsiságának jogosságát, egyúttal saját hiányérzetemnek is hangot kell adjak. Szívesen olvastam volna a történész kritikus véleményét, álláspontját a párizsi homárvacsoza vagy a feledhetetlen bazári körút történetének hitelenségét illetően. A magam részéről a „sármőr” Rákosi helyett Gerő Ernőt gyanítom e felstilizált emlékek mögött; ő valóban ott volt (nem csupán tiszteletét tette) a párizsi békétárgyalásokon, bár közismerten puritán személyiségével nehezen hozhatók közös nevezőre az előadott kalandok. Persze amennyiben Heltai saját lépéseinek, döntéseinek helyességét – vagy legalábbis szükségszerűségét – kívánta igazolni, úgy elsősorban Rákosi-rajongását kellett megmagyaráznia, s így kerülhetett (hacsak nem Csalog Zsolt történeti tájékozatlansága, dramaturgiai ambíciói révén) az anekdota centrumába Sztálin legjobb magyar tanítványa. Annak az – esetleg nem is tudatos – önfelmentésnek a szerves részeként, amely utóbb az ifjabb Seton-Watson is a tanúk padjára szólította.

Mindezeket a kérdéseket Pető Iván nyilván élesebb fénytörésbe állíthatta volna. Persze források hiányában nehéz alapos filológiai munkát végezni. Amit pedig találunk, így a belügyi jelentéseket is (ebben Petőnek messzemenően igaza van!), kritikával kell kezelnünk. De hogy valójában milyen anyagi körülmények között éltek a hatvanas években Heltaiék, azt – legyünk őszinték – egyikünk sem tudja; sem történész kollégám, akinek a '90-es évek elején megadatott, hogy több órán át beszélgesse Heltaival és Lányi Ágnessel, sem én, aki a nyilvánvalóan irigy, distanciózus és denunciatív ügynöki jelentésekből csupán azt emeltem ki,

⁹ OSZK Kt. Fond 445/269.

¹⁰ Pető, *I. m.*, 101.

¹¹ ÁTBL 1. 11. 13. 0003-761-3-HVB dr. Heltai György KEO-dossziéja. A Külföldiek Ellenőrző Osztály által 1967 és 1987 között vezetett dosszié üres – elképzelhető, hogy tartalmának a történeti levéltárba adása és kutathatóvá tétele még ma is diplomáciai érdekeket sért.

¹² Pető, *I. m.*, 101.

amit a portré és a Heltai személyével kapcsolatos sajtó- és dokumentumanyag megerősít, visszaigazol. Mindazonáltal ha még egy Pető Ivánhoz hasonlóan tapasztalt és felkészült szakember is úgy véli, hogy idézeteimmel „akarva-akaratlanul” is „szimpla hazugságok”-at erősítettem meg, le kell vonjam a vonatkozó konzekvenciákat.

Azt ugyanakkor továbbra sem hiszem, hogy egykori szóbeli értesüléseinket, személyes ismeretség alapján alkotott értékítéletünket termékeny megoldás volna érvként vonni bele a forráskritikai munkába. Hadd említsem itt most csupán Bíró András, a brüsszeli Nagy Imre Társadalomtudományi és Politikai Intézet egykori munkatársának esetét. Az ügy pikantériáját az adja, hogy Bíró – emlékezete szerint – éppen akkor vágta be maga mögött az intézet ajtaját, amikor kiderült, hogy munkájukat a CIA támogatja.¹³ Kissé távolabbról kell azonban kezdenem. Nagy Péter irodalomtörténész 1960. január 20. és február 29. között baráti látogatásnak álcázott¹⁴ tapogatózó, hangulatszondázó, a kádári konszolidációs politikát népszerűsítő és a börtönbüntetését töltő Déry Tibor helyzetének nemzetközi megítélését firtató látogatást tett Franciaországban és Belgiumban – tervszerű alapaossággal látogatván végig a nyugati (Malcolm Adiseshiah, Simone de Beauvoir, Jeannie Chauveau, François Erval, Mme Grémillon¹⁵) és a nyugati magyar emigráns értelmiséget (Bálint Endre, Bíró András, Ditrói Ákos, Fejtő Ferenc, Flórián János, Gara László, Heltai György, Hódos György, Karátson Endre, Molnár Miklós, Szász Béla). Tapasztalatairól állambiztonsági fedőnéven, „Borisz” aláírással előbb öt gépelt oldalon, utóbb három (összesen 14 lapnyi) tematikus feljegyzésben számolt be. Bíró Andrásról, aki jelenlétével és hozzászólásával megtisztelte estünket, igen érdekes és beszédes hangulatjelentést adott. „Bíró Andrással egyszer találkoztam. Magyaroktól, politikától távol él [...]. Véleménye szerint az egyetlen tisztességes emigrációs csoport Heltaiék.”¹⁶ Nos, hogy mennyi igazság rejlik e korabeli (és kétségkívül korhú!) értékelés mögött, minden bizonnyal maga Bíró András volna az egyedüli megmondhatója – ha ugyan meg nem csalja őt is az emlékezete.¹⁷ (És ugyan kit nem? De erről később.)

Amint az már lenni szokott, a kötet megjelenése óta számos újabb adat került elő. Gömöri György egy nekem címzett levelében feloldotta Sárkány elvtárs kilétének rejtélyét. *A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban* című kötet (amely éppen Gömöri születési dátumát adja meg tévesen), a következő életrajzot közli: „Sárkány László (1913–1986) újságíró, tanár, funkcionárius. 1933-tól tagja az MSZDP-nek. 1935-ben a bőripari sztrájkok szervezé-

¹³ „Ami a Nagy Imre Intézetet illeti, persze tudtuk, hogy azt a State Department pénze támogatja, de akkoriban az volt az emigráción belüli vicc, hogy összesen két pénzforrás van a világon: vagy Moszkva, vagy Washington. Oxfordi kollégiumom, a St Antony’s is főleg amerikai pénzből végezte kelet-európai kutatásait, a Ford Foundation grantjéből. Ezért amikor »lelepleződött«, hogy az Encounter folyóirat mögött is amerikai pénz áll, ez csak szélsőbaloldali, illetve nagyon naiv körökben okozott meglepetést.” (*Gömöri György megjegyzése*)

¹⁴ „Párisban a pályaudvaron Dr. Hunwald Henrik és felesége, vendéglátóim vártak. Ott-tartózkodásom egész ideje alatt az ő Boulevard Saint-Germain 11. alatti lakásukban laktam” – olvasható az irodalomtörténész 1960. március 18-i összefoglaló jelentésében („Borisz”, ÁBTL 3. 1. 2. M-18523, 136.). Hunwald Henrik feleségével, Anne Hunwalddal (alias „Nusi”-val) Nagy Péter évtizedeken át rendszeres baráti levelezést folytatott. Az 1956 és 1969 közötti időszakból összesen 284 levél (mintegy 400 fólió) maradt fenn hagyatékában: MTA KIK Kt. Ms 2603/138–270; Ms 2608/406–556.

¹⁵ Jean Grémillon (1901–1959) francia filmrendező özvegye.

¹⁶ „Borisz” feljegyzése [1960. március], ÁBTL 3. 1. 2. M-18523, 148.

¹⁷ Lásd még: Bíró András, *Hazajöttem*, L’Harmattan, Budapest, 2006.

sében vállalt szerepet. 1944-ben Pesterzsébeten részt vett az ellenállási mozgalomban. 1956-ban az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kara újságírótantervként helyettes vezetője, egyetemi docens. 1956. november 4-e után Győrben karhatalmista, majd a Külügyminisztérium ENSZ-bizottságánál dolgozott, legutóbb az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa.¹⁸ Már nyomdában volt a könyv, amikor Tibor Szy gyűjteményéből kiderült, hogy Katona Géza diplomata 1917-ben született.¹⁹ Bár az eddigi visszhang alapján nemigen bízhatom abban, hogy a kötetnek újabb kiadása lenne, mégsem folytattam e felsorolást.

Szemléletváltás az értelmezésben

Tulajdonképpen egyetlen jelenséget szeretnék az alábbiakban körbejárni, s ez az anekdotizmusba záruló konfabuláns emlékezet, amely a Csalog-féle Heltai-monológ félreérthetetlen sajátja. Számталanszor elhangzott a kötet kapcsán az *anekdotikus* jelző, utalván egyúttal – s joggal – a magyar irodalom rendkívül gazdag anekdotikus hagyományára. Kíméletlen pontossággal állapította meg Németh Gábor, hogy az anekdotikusság „helyben hagyja a világot, [...] és megszünteti a hozzá való kritikai viszonyt.” Nem volt azonban mód és idő a vita során, hogy e jelenség mélyére ássunk. Részint a szöveg-előkészítés időszakában és a megjelenés óta előkerült források, részint Keszei András kollégám emlékezetkutatásai²⁰ nyitották rá a szememet a Heltai–Csalog-monológ mélyén feltáruló belső dramaturgiai és mnemotechnikai törvényszerűségek rendszerére. Ezek együttesen vezettek az alábbi értelmezéshez.

Amikor Jánossy Lajos észrevételezte, hogy a Tények és Tanúk sorozatban megjelent szöveg a kor fő kérdéseire elkerülő válaszokat ad, valamint hogy a saját hithez való hozzáférés módja nem artikulálódik kellőképp, kritikusként – bevallottan – az oral history egy bizonyos válfajaként, s nem esztétikailag megformált szöveggént tekintett tárgyára. Első hallásra többen megütköztünk értelmezői attitűdjé fölött, hiszen – éppen ellenkezőleg – úgy véltük: *ket-tős* esztétikai formálás eredménye ez a portré – belső, *orális* és külső, *literális* szerkesztés harmonikus egysége jellemzi. Csakhogy mennél többször olvasom újra a könyvet, annál inkább igazat kell adjak Jánossynak. „Itt egy olyan könyvet olvasunk [...], amelyben – Csalog révén – egy önmagának [...] kedélyes portrét állító ember beszél – szögezte le Reményi József Tamás, látszólag vitázva, valójában inkább megerősítve Jánossy értelmezését. – Tehát nem Heltai beszél hozzánk, hanem Csalog mutat nekünk egy embert, aki önmagáról rajzol egy kedélyes portrét. És ilyen értelemben én nem is azt várom el [...], hogy valaki főhőse legyen a saját történetének, és azon belül tegyen hozzá a mi eddigi katarzis-ismereteinkhez még valamit.” A kérdés mintha nem is az volna: hogyan lehetne valaki saját történetének hiteles főhőse; sokkal inkább az: létez(het)ik-e koherens történet, s ha igen, kiben lássuk a „tudatosság szubjektumát”?²¹ Kinek a története hiányzik itt – s hullik, szakad minden újabb nekifutás,

¹⁸ *A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*, szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István, Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2009 (Nagy Imre és kora V. Tanulmányok, forrásközlések), 657.

¹⁹ *Hungarians in America*, ed. Tibor Szy, The Kossuth Foundation, New York, 1963, 222.

²⁰ Elsősorban alapvető könyve (Keszei András, *Emlékek formájában: Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*, L'Harmattan, Budapest, 2015.), amely kimondja: „az emlékek néha nem a személyes múltat tükrözik.” (*Uo.*, 19.)

²¹ A kifejezés értelmezéséről lásd: Tátrai Szilárd, *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés*, Tinta, Budapest, 2011.

narratív megvalósulási (jelenvalóvá válási) kísérlet alkalmával anekdotává? A Heltaié? A Csalogé? A XX. századé?

A lehetséges válaszok számba vételéhez természetesen nekem is meg kellett kötnöm a magam kompromisszumát – jelesül le kellett mondjak az immanens esztétikai olvasásról mint egyetlen helyes módszerről. Sok évig azt hittem, Csalog Zsolt életművének akkor teszek jót – úgy segédkezhetek abban, hogy ismét az olvasók kezébe kerüljön, megérdemelt reneszánszát azzal készíthetem elő –, ha műveit vegytiszta szépirodalomként olvasom, s eltekindek a ténytől, hogy a Csalog-típusú doku-írók éppúgy saját kora termelte ki, mint jellegzetes, egyéni (bár korántsem előzmények nélküli, s nem is teljesen rokontalan) műfaját, a doku-prózát. Egy lefojtott, túlszabályozott, cenzurális fékek bénította kulturális térben, az írott szöveg médiatörténeti korszakában, szamizdatban és tamizdatban terjedtek ezek az írásművek. A „mindenki” felvilágosítását tűzték célul, de csak „egyesekhez” jutottak el – a hivatalos közléspolitikai és propaganda ellenében pedig csupán korlátozott hatást fejthettek ki. Már kötetünk 2018-as megjelenésének pusztá ténye módosította némiképp elképzeléseimet – a publikációt körülölgő érdektelenség azonban ismét elbizonytalanított.

S ugyanez a bizonytalanság uralja a most közreadott vitaanyagot is. „Ti hol esztétikailag, hol meg történeti tények szempontjából ítéltétek meg ezt a könyvet” – mutatott rá Wessely Anna. És valóban, a beszélgetés sajátos ingamozgást követ az *igazolás* tudományos és a *hitelesség* esztétikai kategóriája között. Eltérő rendszerekről van pedig szó, amelyek mindössze egyetlen ponton – a monológ szövegén keresztül – kapcsolódnak egymáshoz. Amíg a portré alapjául szolgáló beszélgetés létrejött – a narratív életútinterjú rögzítése során – ez a strukturális háttér természetesen láthatatlan maradt. A mű kéziratát kézbe véve az adatközlő nyilván érzekelte már – de igazán csak most, az értelmezés aktusában válik transzparenszé.

Amennyiben elfogadjuk, illetve feltételezzük, hogy Csalog mindössze arra kérte Heltait, *igazolja önmagát úgy, ahogyan a beszélgetés pillanatában elfogadni képes*, adatközlője e föl-szólítást követően az identitás narratív megformálásának első, szóbeli fázisába lépett. Az identitás pedig lényege szerint mindig önigazolás: nem forrásokra támaszkodik – helyettük az adatközlő emlékezetét, önmagával kapcsolatos elbeszélő reflexeit hozza működésbe. Az így létrejött nyersanyagból formált azután elbeszélést az író. A narratív identitásképz(őd)és más(od)ik, írásbeli fázisa következett: a hős alanyiségének, történetének kidolgozása – mely utóbbit az általa használt nyelv hordozza, jeleníti meg. Történeti források és feldolgozások alapján – utólag – természetesen ellenőrizhetjük az elkészült mű állításait – amint ezt nagyrészt magam is megtettem az annotált mutató összeállításakor. Ez a kontroll azonban – jól példázzák ezt Bögre Zsuzsanna esettanulmányai²² – nem a szöveg esztétikai hitelességét erősíti meg vagy vonja kétségbe. Sokkal fontosabb eredményre vezet: Heltai György életútjának, tettei mozgatórugóinak jobb megértéséhez segít hozzá bennünket. Azaz csak segítene, ha tudnánk: mennyi a frappírozás, a félreértés, a dramaturgiai célú összevonás – a tények helyi-értékét is megváltoztató poétikai formálás – Csalog portréjában. Ám itt – a munkafolyamatot dokumentáló források híján – tulajdonképpen el is akad a jelenség értelmezése. Amint Pető Iván egy magánlevelében megfogalmazta: „a könyvből nem állapítható meg, hogy Heltai,

²² Bögre Zsuzsanna, *Apácák emlékezete élettörténetek alapján* = Bögre Zsuzsanna, Szabó Csaba, *Törésvonalak: Apácasorsok a kommunizmusban*, Szent István Társulat, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest, 2010, 45–66.; Uő., *A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán*, Korall, 67. megjelenés, 2017, 51–72.

másként kérdezve, más szituációban hogyan viszonyulna, viszonyult volna saját múltjához.”²³

Ami az író korábbi és későbbi műveinek szemléletét, anyagkezelését tekintve megállapítható, csupán következtetésekre ad lehetőséget. Az oeuvre ismeretében azonban megkockáztatható, hogy Csalog a '30-as évek antropológiai szemléletének egyenes ági örököse. Sajátos pozitívista attitűd az övé, melyben a szociológusként is dolgozó, anyagot gyűjtő író – vagy nevezzük úgy: a kérdező, a hallgató – adatközlőjének minden megnyilatkozását tényként kezeli. S azt a naiv horizont-összeolvadást, ami az adatfelvétel pillanataiban még törvényszerűen dominálja elbeszélő és hallgató kapcsolatát, később sem váltja fel a szociológiai igényű és a primer szépirodalmi feldolgozáshoz egyaránt szükséges epikus distancia. A kritikai mozzanat e feltűnő hiánya adja a családi prózakorpusz kettős szituáltságát, amelyet születésének pillanatában nem csupán feledtetett, de kifejezetten előnyére váltott – sajátos morális indexszel látott el – az a küldetés, melynek alázatos teljesítőjeként az író hírt hozott a vasfüggöny túloldaláról. '89 után, a források és értelmezések hallatlan dömpingjében ez a bipolaritás mind referenciális, mind poétikai vonatkozásban tehertétellé – a doku-portré mint írói műfaj nehezékévé – vált. Talán ezért is viseltetnek Csalog művei iránt fokozott távolságtartással az irodalomtörténetek, s ezért sikerült a kötet vitája is oly emlékezetesen eklektikusra. A kritikai csend mintha azt bizonyítaná: a kortárs értelmezőközösség nem tud mit kezdeni ezzel a szöveggel: nem talál rajta fogáspontot. (Reményi József Tamás generációja volt valószínűleg az utolsó, amelynek érvényes stratégiája volt a doku-típusú művek befogadásához.)

Sajáttá tett idegen

Nyilvánvaló, hogy amikor a *Hogyan kell forradalmat csinálni?* című kötet törzsét képező, egyes szám első személyű monológot olvassuk, a frappírozott rövidtörténetek mögött éppen a lineáris történet hiánya válik mind nyilvánvalóbbá. Itt – amint szóvá tette ezt Tóth-Czifra Júlia és Pető Iván is – valószínűleg az írói megformálás érhető tetten. Csalog *olvasmányos* szöveggel akarta megörvendeztetni olvasóit – ami, azt hiszem, sikerült is neki –, ennek érdekében az adatközlő értelmező-magyarázó, kontextualizáló argumentumait kinyeste a portrévá alakítás során. Az „Olvastam nemrég valahol...”, a „Pálóczi Bobi írta meg ezt később...” vagy az „...így mesélte nekem Strasser Marika” típusú szövegrészek – ha ugyan voltak ilyenek –, dramaturgiai okokból kimaradtak Csalog elbeszéléséből. S miközben sorra kerülnek elő Heltai anekdotáinak forrásai, nemigen tudjuk eldönteni, hogy az adatközlő „sztorizott” felelőtlenül, adta elő sajátjaként mások történeteit, vagy az író vagdalta-csiszolta hozzá nyersanyagát egy fiktív elvárás-horizonthoz. „Nehéz megítélni – mutatott rá Pető Iván –, hogy a vendégszövegek beépítéséről mit gondoljunk, értve vendégszövegen a Heltai szájába adott és talán valóban tőle származó, igazolhatóan mástól vett anekdotikus elemeket. Tudta Heltai, hogy nem megélt történeteket ad elő, de az »ügy«, a korszak felelevenítése szempontjából ennek nem tulajdonított jelentőséget, vagy már nem tudta, hogy mi a személyes tapasztalat, és mi az általa hitelesnek vélt, másoktól vett motívum? Ugyancsak nem tudjuk, hogy az anekdotázás, konfabulálás a múlttal való szembenézés elkerülésének tudatos vagy ösztönös műve, vagy Csalog riporterri módszerének következménye, akár azért, mert csak beszéltetni

²³ Pető Iván levele Soltész Mártonnak, Budapest, 2020. március 11., kézirat.

akarta partnerét, akár mert őt éppen a sztorizás érdekelte.”²⁴ Nos, ha válaszokat nem is ad a Csalog-szöveg, a kérdéseket kiprovokálja az olvasóból.

S ezek a kérdések a humán tudományok szemében ma különösen aktuálisak. „A fizikai valóság megismerését – írja Keszei András – az oksági viszonyok alapján végzi elménk, másokat és magunkat pedig az elbeszélések segítségével ismerjük, illetve ismertetjük meg. A narratív funkció és az önéletrajzi emlékezet együttes fejlődése teszi lehetővé, hogy a kisgyermek tudatára ébredjen saját énjének, egyéniségének, ami az identitás formálódásának kulcsfontosságú mozzanata.”²⁵ Csakhogy a Csalog-portré hőse – az elbeszélő elbeszélő – esetében más a helyzet. A narratív funkció és az önéletrajzi emlékezet gyümölcsöző együttműködésének helyébe Heltainál az anekdotizmus lép. S itt nyer értelmet valóban – amint erre többen rámutattak – Ági, vagyis a feleség, a mindenkori „másik” szerepe. Hogy ki is ő? A lelkiismeret letéteményese? Az önreflexió ágense? Kontrollinstancia? Felettes én? Az egyetlen, aki nem idomul a domináns narrátorhoz? Vagy maga a domináns narrátor?²⁶ Megítélés kérdése.

Az viszont elég egyértelmű, hogy miközben az elbeszélő elbeszélő által előadott események jelentős részéről az adatközlő Heltainak voltak-lehettek saját – empirikus – emlékei, az elbeszélésben végül is nem ezek kaptak helyet; s ezért aligha okolható a történeti kérdésekben meglehetősen tájékozatlan Csalog. Itt bizony az adatközlő attitűdje, emlékezetműködése tárja fel előttünk a maga „valódi” arcát. „A domináns narrátor hatása akkor a legszembetűnőbb – írja a szociológus –, ha nincs személyesen megtapasztalt alternatíva, csak különböző versengő források.”²⁷ Kérdés: mi van akkor, ha van ugyan empirikus emlék, az emlékező mégis a versengő források közül választ egyet, s azt kanonizálja-terjeszti *mint domináns narrátor*? Arról, hogy Heltai az 1956-os események tekintetében – úgy is, mint a forradalom miniszterelnökéről elnevezett brüsszeli intézet vezetője – csakhamar elsődrendű forrássá lépett elő, Kádár János állítólagos november 1-jei pisztolyos jelenete kapcsán írtam már egy összefoglaló tanulmányt.²⁸ (Legutóbb épp Gömöri György nyilatkozatában találtam utalást arra,

²⁴ Pető Iván levele Soltész Mártonnak, Budapest, 2020. március 11., kézirat.

²⁵ Keszei, *I. m.*, 86. Az egy forráson belüli versengő tények jellemző példáját adja Kende Péter interjúkötete, melynek 185. oldalán az adatközlő azt állítja, hogy 1956 novemberében, 241. oldalán pedig azt: 1958-ban ismerkedett meg Heltai Györggyel. (*Egy magyar republikánus életútja: Kozák Gyula és Körösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel*, szerk. Körösi Zsuzsanna, bev. Rainer M. János, Osiris, Budapest, 2019.)

²⁶ „A csoportok működésének törvényszerűségei alapján az emlékezés folyamán a csoporttagok között is érvényesülő szerepek az aktivitás szintje alapján meghatározzák, hogy ki irányítja, afféle domináns narrátorként, a felidézést. Ez az irányítás általában azt jelenti, hogy a közös felidezés eredményeként a »szóvivő« változata jelenti a későbbi emlékezések alapját, annak ellenére, hogy valójában csak részben fedi a csoporttagok saját emlékeit.” – *Uo.*, 98.

²⁷ Keszei, *I. m.*, 99.

²⁸ Soltész Márton, *Az emlékezet ágboga: Heltai György '56-os anekdotái a szakirodalom tükrében* = S. M., *Ideológiák horizontváltása: Fejezetek a magyar irodalom háttértörténetéből*, Orpheusz, Budapest, 2018, 169–185. A Csalog-szöveg sajtó alá rendezése során született műhelytanulmány annak járt utána, honnét ered a Kádár-életrajzokban s az 1956-os forradalmat feldolgozó szakmunkákban – többé-kevésbé reflektálatlanul – rendre felbukkanó történet, mely szerint Kádár a kormánykabinet 1956. november 1-jén délután tartott negyedik ülésén Andropov szovjet nagykövet jelenlétében kijelentette: ha kell, pusztá kézzel („bare hands”), illetve fegyverrel a kézben („gun in hand”) veszi fel a

hogy memoárjának papírra vetése közben Heltaival konzultált emlékei hitelességét illetően: „Heltai György szerint, akit később erről kérdeztem, nem beszélhettem Kopácsival [november 4-én], mert őt már kora reggel letartóztatták.”²⁹

A „versengő források”-at böngészve azonban elég egyértelmű: az elbeszélő elbeszélő kronologikus láncre felfűzött történeteinek egyik része konfabuláció, másik része olvasmányélmények újramondása, ismertetése. Az éjjel-nappal zuhanyozó Mindszenty kapcsán a hercegprímás monográfusa már a kézirat-előkészítés fázisában kifejtette előttem kételyeit. Jeleztem ezt a kötet névmutatójában is, de most ismét aláhúznám. Egyrészt, amint Balogh Margit finoman utalt rá levelében: Mindszentynek nem volt kenyere a napi tisztálkodás; másrészt, még ha valóban láttak is Heltaiék a cellablakból egy fürdőnadrágban zuhanyzó öregurat: vajon honnét tudták volna, hogy épp Mindszentyt látják? Persze „az emlékek koherenciáját nem a tudat belső egysége alapozza meg, hanem a társadalmi környezet. Ha *bent* zajlik is az emlékezés, azt *külső* szempontok irányítják: csoportok, melyekhez tartoztunk és tartozunk, helyek, ahol huzamosabb ideig tartózkodtunk egy-egy csoport tagjaként.”³⁰ Márpedig Heltai sokféle szerepben, sokféle közösség tagjaként élte le hosszú, gazdag életét: volt egyetemi ember, a KÜM Politikai Osztályának vezetője, a Rajk-ügyben börtönbe zárt csoport tagja, kommunista disszidens – azon belül is „belga”, majd amerikai –, s ezek a csoportközégek bizony egytől egyig formáltak-alakították önéletrajzi emlékezetét. A „pancsoló Mindszenty” képe így nézve a börtöntársak csoportemlékezetének jellemző terméke.

A bensővé tett emlék egy sajátos példájára bukkantam Pálóczi-Horváth György (alias „Bobi”) önéletrajzi ihletésű *Elveszett nemzedék*et forgatva. Regényének végén – persze álnév mögé rejtve – a szerző előadja a Heltai-portréban Hódos György személyéhez kapcsolt történetet: „A börtönben a kis Sanyi volt egyszer a szomszéd zárkában. Kopogtunk egymásnak, úgy beszélgettünk. Amikor belejött a kopogós ábécébe, megkérdeztem tőle: mit csinálsz? Ő meg kopogta: f-o-l-y-t-o-n s-i-r-o-k. Bárha én tudnék sírni.”³¹ Bár természetesen nem zárható ki, hogy ugyanez a beszélgetés Heltaival is lejátszódott, valószínűbbnek tűnik, hogy egy olvasmányélmény interiorizálásáról van szó. Idézem a portrét: „Amikor ’49 őszén engem először vittek át az Andrássy útról a Markóba, Hódos Gyuri volt az, aki a zárkafalon lekopogta, hogy megvolt a tárgyalás, és hogy kiket ítélték halálra. Visszakopogtam: »És te hogy vagy?« »Mindig sírok« – kopogta Gyuri. Ez a mondat nagyon emlékezetes: »mindig sírok« – –”³²

Konfabuláció – katarzis

Más a helyzet azokkal az eseményekkel, amelyeknek az adatközlő szinte biztosan nem volt, mert nem is lehetett szem- és fültanúja. Itt van máris a rendkívüli népszerűségnek örvendő „gun in hand”-jelenet (amelynek egy kései, eltorzult változata néhány évvel ezelőtt Benedek

harcot az országot elárasztó szovjet tankokkal. A források szálai egytől egyig Heltai György nyilvános és magánnyilatkozataihoz, publikációihoz vezettek.

²⁹ Erős Kinga, *Felejthetetlen két hét: Beszélgetés Gömöri Györggyel* = E. K., *Szavakban lobog: Írók az 1956-os forradalomban*, szerkesztette és a névmutatót készítette Soltész Márton, Orpheusz, Budapest, 2019, 93.

³⁰ Keszei, *I. m.*, 51. (Kiemelés tőlem – S. M.)

³¹ Pálóczi-Horváth György, *Elveszett nemzedék*, Big Ben, London, 1958, 159. (A regény megjelenésének évében két kiadást is megért.)

³² HGy, 293.

Szabolcs Kádár-regényében köszönt vissza³³). Csakhogy Heltai – a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint³⁴ – nem volt jelen a kormánykabinet 1956. november 1-jén délután tartott negyedik ülésén, s így nem lehetett tanúja Kádár „emlékezetes kitörésé”-nek, amely Csalog Zsolt könyvében ekként szerepel: „November 1-jén elküldtük a táviratokat a követségeknek a semlegességi nyilatkozattal és a Varsói Szerződés felmondásával. Utána, délután volt a Minisztertanácsnak egy ülése, erre meghívtuk Andropovot is. Andropov fel is szólalt, és egyebek között valami olyasmit is mondott, hogy Magyarországon a kialakult helyzetben fennáll az ellenforradalom veszélye – és akkor erre válaszul következett Kádár emlékezetes kitörése. – ELLENFORRADALOM?! Ha itt ellenforradalom lesz, azt kizárólag a maguk katonái csinálják! Fáj, hogy ezt kell mondjam, hiszen a Vörös Hadsereget én mindig a magaménak is érzetem; de ha most még egyszer bejönne nekem, akkor nekem, mint magyar kommunistának, csak egyetlen választásom lenne: hogy *fogjam a pisztolyomat, kimenjek az utcára és LŐJEK*, hogy védjem a hazámat, a forradalmunkat!”³⁵

Jelen volt ellenben Losonczy Géza, aki a minisztertanács terméből kifelé jövet elmesélte a történeteket az Egyetemi Forradalmi Bizottság munkájában részt vevő Potoczky Máriának. Heltai tőle értesülhetett az esetről, majd – évekkel később, az USA-ban – olvashatt is róla az ekkor már asszonynevén, Strasserként publikáló emigráns emlékirataiban. „Miközben telefonálgattam, Losonczy Géza tett egy megjegyzést, amelynek értelme számomra csak később lett világos. Azt mondta, nem érti ezt a Kádárt, miért ragadtatta el magát annyira. Azt mondta, ha a szovjet katonák nem vonulnának ki, vagy esetleg támadnának, a *saját kezével fog harcolni ellenük*. És ezeket a szavakat egyenesen Andropovhoz intézte!”³⁶

Jogos ellenvetésnek tűnhet, hogy Potoczky könyve jóval később jelent meg (előbb olaszul [1991], majd németül [1992]), mint ahogy Csalog Zsolt interjúja készült (1983. január). Amint azonban a portréból kiderül: Heltai baráti viszonyt ápolt Potoczky Máriával, sőt férjével, Peter Strasserral is: az ő közbenjárásukra jutott ki családjával az ausztriai lágerből ’56. november végén, hogy egy rövid ideig a házaspár bécsi lakásában húzza meg magát.³⁷ A visszaemlékezés kéziratának egy része pedig már 1957-ben készen volt – a *Tempo Presente* című olasz folyóirat közölte is az október 6-i Rajk-temetésre vonatkozó fejezetét (*I funerali di Rajk*) –, sőt kéziratban is terjedt. Az első hiteles és szakszerűen sajtó alá rendezett magyar kiadás kísérő tanulmányából tudjuk: „A kéziratnak egyetlen eredeti példánya létezett csak, egy 35 éves agyonhasznált, szakadozott iratköteg. A kéziratot ebben a formában az osztrák igazságügyi minisztériumban sokszorosították, hogy az érdeklődők számára hozzáférhetővé

³³ „Vorosilov, a Nagy Honvédő Háború egyik hőse, aki a Szovjetunió marsalljaként egy szál pisztollyal szállt szembe a fasiszta tankokkal [...]. Kádár megilletődöttséggel vegyes tiszteletet érzett.” – Benedek Szabolcs, *Kádár hét napja*, Helikon, Budapest, 2018, 189–190.

³⁴ *Jegyzőkönyv a Kormány Kabinet 1956. november 1-jén délután tartott negyedik üléséről*, História, 1989/4–5., 49.

³⁵ HGy, 245–246. (Kiemelés tőlem – S. M.)

³⁶ Marie Potoky [sic!] Strasser, *Il mito che e' caduto: Ungheria 1945–1956*, Ellemme, Roma, 1991.; Maria Strasser, *Zerstörte Hoffnung – der Anfang vom Ende: Ungarn 1956*, magánkiadás, Wien, 1992. Magyarul: B. Kádár Zsuzsanna, *Szertefoszlott remények: Potoczky Mária és Magyarország, 1956*, Kronosz-ÁBTL, Pécs–Budapest, 2016, 82. (Kiemelés tőlem – S. M.)

³⁷ HGy, 268.

váljon.”³⁸ A szöveget tehát Heltai már Brüsszelben, a Nagy Imre Társadalomtudományi és Politikai Intézet vezetőjeként ismerhette; az információforrás pedig minden bizonnyal (ismétlem: valószínűleg már 1956. november 1-jén) a *Szertefoszlott remények* későbbi szerzője, Potoczky Mária volt.

Sajnos, mint oly sok esetben, a Kádár-jelenetet vizsgálva sem könnyű megkülönböztetni az intertextusokat (direkt és indirekt szövegekőzi utalásokat) a források tényként kezelhető adataitól. 1967-ben, Torontóban jelent meg példának okáért Halász Péter önéletrajzi ihletésű regénye, a *Második Avenue*, amelyben a következő – egyesek szerint „árulkodó”, Heltait ihlető, vagy épp ellenkezőleg: Heltai ihletésében született – mondatok olvashatók: „Amikor Magyarországon történt ez a dolog, nem tudtuk elvonszolni [a fiunkat] éjjel a televízió elől, rátapadt, úgy leste a híreket, figyelte az eseményeket. És amikor megtudtuk, hogy az oroszok tankokkal tiporják el a gyerekeket, a diákokat, egyszer csak azt mondja a fiam: »Dad, I am going to Hungary!« Értitek ezt? Hogy ő megy Magyarországra. És őt senki ne beszélje le, mert ő megy Magyarországra, és *puszta kézzel* hajlandó nekimenni ezeknek a gyilkosoknak, akik tankokból mészárolják a diákokat.”³⁹

Említettem már, hogy az adatközlő korai Rákosi-rajongását legitimálni szándékozó nagy ívű párizsi portré több szempontból is problematikus. Túl azon, hogy Rákosi csupán átutazóban töltött néhány órát Párizsban:⁴⁰ Heltai maga sem volt jelen. Az egyetlen kommunista a béke delegációban Gerő Ernő volt (véltetően azért, hogyha a magyar delegációnak semmit sem, vagy alig valamit sikerül elérnie a békefeltételeket diktáló szövetségeseknél, az úgy ódi-umát a kiscsapatpartí képviselők viseljék⁴¹). Mindössze néhány részletet idézek a monológból – elsősorban azok kedvéért, akik csak ezután fogják kezükbe venni Csalog Zsolt könyvét.

Rákosi is kint volt. Ő nem velünk lakott, hanem a Crillonban, az amerikaiak rezidenciáján, de azért mindennap láttuk. Nem a béketárgyalásokon – azt mondta, ott ügyis nélkülünk döntenek, felesleges neki ott üldögelni. Hanem viszont rég nem látta Párizst, szívesen megnézné újra. Ha Ági dél-előttönként elmenne vele, kalauzólna kicsit, az nem lenne rossz. Megígértem: Ági boldogan csavarog vele – és attól kezdve reggelente Ági ment érte a Crillonba. Ott először megettek egy elképzeltet-ten méretű reggelit, –

– Jaj, hát ENNYIVEL én képtelen vagyok megbirkózni! – azt mondja Rákosi.

– De én KÉPES vagyok!

Ági eltűntetett mindent – aztán nekivágtak a városnak.

– Tudja – azt mondja Rákosi –, szeretném látni ezeket a híres divatbemutatókat. Vagy ha arra nincs mód, akkor a divatszalonokat legalább!

– Miért, a feleségének akar vinni valamit?

– Esetleg igen, de leginkább kíváncsi vagyok, hogy milyen a divat, meg milyenek az árak!

³⁸ B. Kádár, *I. m.*, 11.

³⁹ Halász Péter, *Második Avenue*, Patria Publishing Co. Ltd, Toronto, 1967, 116–117. Újabb kiadása: Park, Budapest, 2011, 108–109. (Kiemelés tőlem – S. M.)

⁴⁰ Rákosi a Nagy Ferenc miniszterelnökkel (valamint Gyöngyösi Jánossal és Ries Istvánnal) közös amerikai útjukról (1946. július 8–25.) hazatérve tett csupán egy rövid kitérőt Párizsban – meglehetősen zsúfolt, feszített programmal. (Lásd erről: Rákosi Mátyás, *Visszaemlékezések 1940–1956*, kiad. Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László, T. Varga György, Napvilág, Budapest, 1997, I, 289–290.)

⁴¹ A felvetés Katona Ferenc kollégámtól származik – akinek a kézirat előkészítésében nyújtott segítségét ezúton is köszönöm.

Mentek akkor a szalonokba. Persze mesebeli árak – Európa totális nyomorának a közepén. Ott akkor tényleg csak amerikai milliomosok vásároltak.

– Hű, bennünket innen ki fognak rúgni! – hát Áginak nagyon idegen volt ez a világ.

– Maga sose aggódjon! – azt mondja Rákosi. – Ne féljen, amíg engem lát!

És leszedette, előhozatta a LEGDRÁGÁBB holmikat – egy köntöst: ÖTEZER dollár! Ami akkor egy mai MILLIÓT ért, dollárban! És alkudott rá, mint egy isztambuli kufár. Ott ugrált körülötte az egész üzlet, ő szidta a csodálatos árut mint a bokrot, lealkudott ötszáz dollár,

– De nem, mégsem, nem ér ez semmit, nem veszem meg! –

és mentek a következő szalonba, kezdte elölről a játékot. Fitt volt és fölényes – egy zsonglőr!

[...]

Rákosi ottléte alatt a párizsi magyar kolónia baloldala rendezett a Magyar Házban egy délelőtti összejövetelt, és felkérték Rákosit, hogy mondjon egy beszédet. Már az odaút is elég érdekes volt. A magyar követségről mentünk, a Rue de Berryről – onnan maximum húsz percre van a Magyar Ház. Beültünk az autókba – Rákosival Ági volt, meg még valaki, nem emlékszem már, én Erős Jancsival mentem, aki akkor követségi tanácsos volt Párizsban. Megyünk, megyünk, követjük az első kocsi, megyünk már húsz perce, harminc perce, egy ÓRÁJA, még mindig nem vagyunk ott! Végre valahára, bonyolult vargabetűk, krimibe illő száguldozás után kikötünk, kiszállunk. Rákosi is ideges, mi a csuda történik itt –

hát kiderült, hogy a párizsi elvtársaink megőrültek, és eltökélték, hogy kijátsszák a nyomunkba szegődött francia rendőröket! Sikerült is szépen leráznunk őket.

– De elvtársak – azt mondja Rákosi –, hát ezek most NEM ELLENÜNK játszanak, nem ÜLDÖZNEK minket! Ezek a biztonságunkat védik!

Nem, ne szóljunk bele, ők ezt jobban tudják!

Bementünk akkor – és Rákosi levágott egy RAGYOGÓ beszédet. Ismertette a magyarországi politikai helyzetet. Előadta, hogy hol húzódnak most a barikádok és kik vannak a barikád két oldalán. Mi, kommunisták BELÜL vagyunk, jöjjön, aki jönni akar, és kezdje meg az ostromot! – ez volt az alaptónus. Mély megvetéssel beszélt a hamis szocdem politikáról, enyhe malíciával a kiscgazdák együttműködési igyekezetéről – egyszerre volt lezser, „őszintén” szókimondó, és félelmetesen agyfájt. Zseniális volt! Erős Janci lázasan jegyzetelt, –

– Fantasztikus – azt mondja –, hát ezt én szeretném megírni valahová!

– Eszébe ne jusson! – azt mondja Rákosi. – Azonnal tépje össze, amit leírt! De komolyan! Ha ez innen kikerül, a fejemet veszik érte! Én meg a magáét! Itt most elmondtam, amit elmondtam, de nyilvánosságról szó sem lehet! – és el is vette az Erős jegyzeteit.

Kivitt aztán minket Auer a városon kívülre, valahol Trianon környékén talált egy jó kis vendéglőt, felfedezte, hogy ott van homár, meghívta Szakasitsot, Tildynét, Riest, minket – kicsit zavarban voltunk: nem tudtuk, hogyan kell homárt enni. Hát sem Ági, sem én nem találkoztunk még soha homárral, addig még legfeljebb ha folyami rákkal volt dolgunk. Rákosi nevetett:

– Sebaj! Egyszer ezt is el kell kezdeni! Majd én megmutatom!

És szépen megtanított bennünket, hogyan kell homárt enni. Hogyan kell felnyitni az ollókat, mit kell megenni a potrohából, mit kell otthagyni – –

Közvetlen volt, oldott, vidám, RENDKÍVÜL nyájas – egy kedves, jószágos bácsi volt Rákosi!⁴²

Joggal tehető fel a kérdés: vajon milyen strukturális szerepe van ebben a portréban az anekdotizmusba záruló konfabuláns emlékezetnek. Mit pótolnak a koherens (élet)történet helyére nyomuló fiktív betétek: miért képtelen tükörbe nézni ez az irodalmi hős, s miért nézegeti önmaga helyett fiktív portréját? Mindezek fényében pedig eltöprenghetünk azon is: függetlenül attól, hogy Heltai már a brüsszeli Nagy Imre Intézet vezetőjeként domináns narrátorként működött, majd pályafutásának koronájaként a budapesti '56-os Intézet kuratóriumi elnökeként halt meg, valójában mit is jelentett ez a dominancia az ő számára, s mit a mai magyar ér-

⁴² HGy, 110–114.

telmezőközösség, a forradalom kollektív emlékezete számára. Különös eset, hogy egy létező személyről mintázott irodalmi hős narratív attitűdje kapcsán, annak ürügyén morális kérdéseket fogalmazzunk meg a modell életútjára vonatkozóan. Márpedig Csalog szövege erre – szinte kizárólag erre – ad lehetőséget. Olyan morális kérdések fölvetésére, mint amelyet Németh Gábor fogalmazott meg: „Szerintem – már bocsánat, hogy eddig merészkedem –, egy igazán erős közös katarzis azért maradt el mindmáig, amit az elején említettem: a mindenre kiterjedő kíméletlenség elmaradása miatt. Ugyanis akkor mindannyiunkról kiderülhetett volna, hogy esendőek vagyunk. És ebben az esendőségben talán meg lehetett volna – első-sorban önmagunknak – bocsátani. Mert a nagy baj valószínűleg inkább ez – tehát hogy magunknak sem tudunk megbocsátani. Kire mit mért a történelem, vagy a születésének az ideje – ehhez képest tud, vagy nem tud magának megbocsátani, és emiatt a többieknek se. Tehát nekem ezért volt nagyon zavarba ejtő és nagyon furcsa olvasmány ez a könyv.”

Závada Pál kérdésére felelve: Heltai elutasító, a portré közlését tiltó döntésének hátterében érzésem szerint az egyéni katarzis elmaradása állt. Sokáig – túlzott naivitással és jóhiszeműséggel – magam is azt föltételeztem, hogy az '56-os emigránst elborzasztotta magánmitológiájának e jól szerkesztett, esszenciális leirata: megdöbbentő lehetett szemügyre vennie azt a (torz)képet, amelyet – az általa adott oral history-interjú alapján – „saját” életnarratívájának hőséről „festett” az író. Hiszen a végsőkig szembe nem nézés, a kedélyes mellébeszélés, az életfogytig tartó öncsalás mesterien fölépített emlékművét tarthatta a kezében – még akkor is, ha a történetész, az elbeszélés-alkítás során bizonyos mértékben Csalog Zsolt szépprózai vénája (is) érvényesült. Valószínűbb azonban, hogy az adatközlő önértelmezésében nem (vagy nem itt és ekkor) történt elmozdulás – a kész szöveggel való szembesülés során mindössze annyi került megállapításra a részéről: „ez nem én vagyok”. Vagyis e kettős portré, amely kétségkívül átláthatóbbá tette a figurát, nem tetszett Heltai Györgynek – nem mert felzaklatta vagy önvizsgálatra készítette, és nem is szakmai-történeti megfontolások alapján, hanem mert nem vágott össze azzal a narratívával, amelyet ez a rendkívül kalandos életű ember 70 éves korára – a túlélés zálogaként – kidolgozott a maga számára. Az (ön)igazolás szubjektuma mondott nemet a(z) (esztétikai) hitelesítés szubjektumának.